

Tranlampor af lera i Nordiska Museet.

Af

Nils Lithberg.

Det belysningsmedel, som i äldre tider var det allmännaste, var ljuset från elden i stugans spisel samt de brinnande pärtstickorna i sina respektive ställningar. Med tiden aflösas pärtstickorna af talgljusen, hvilka särskildt vid högtiderna kommo till användning. I östra och norra Sverige hafva dessa metoder för belysning hållit sig ända till framemot vår tid, då de aflösts af fotogenlamporna.

I det betydligt starkare kontinentalt färgade sydvästra Sverige synes redan tidigt ett annat lysmedel vunnit insteg, tranlampan. Denna bestod från början af en låg skål fylld med tran med en kort pip på ena sidan för en veke. Skålen kunde vara af bränd lera eller af järn.

Rörande tranvinnandet och lampans öfriga iordningställande lånar jag här Kalms skildring däraf från 1742 i Bohuslän (Orust). Den 1. september berättar han:¹ »Lampor brukades här på orten i stället för ljus, hvaruti de lagt tran och en hveka antingen af lin eller hampa, eller ock den inre delen af ett slags *Juncus*; desse lampor gofvo et så klart sken ifrån sig, som et annat ordinairt ljus kunnat göra; man kunde näppeligen känna någon lukt af tran, då de brändes; sättet, huru desse bereddes, var: man tager och samlar lefvern af Långor, Torsk, Flundror och allehanda slags fisk, (i synnerhet får man af ingen fisk så mycket tran, som af Gråsiken (*Gadus*) emedan den skal hafva största lefver af all slags fisk, och är dess utan mycket fet); desse lefrar lägges tilhopa i en tunna, och ligga der at rutna så länge, tils alla lefrar blifva genomrutnade och lika öfver alt; derpå öses de uti en kettel at kokas, då det fina och klara sätter sig ofvan på, men det tjocka

¹ Kalm, Wästgötha och Bahusländska Resa förrättad år 1742, Stockh. 1746, sid. 188 f.

sjunker til botten. Man öser det fina och klara af i besynnerliga käril at förvaras, emedan det är samma tran, som man bränner i Lamporna; men det tjocka, som satt sig vid botnen, och ser ut som bleck, kastas bårt. Til hvekar i lampan brukas väl linhvekar, eller af hampa; men än bättre är detta: man tager knapptogh eller *Juncus culmo nudo stricto, capitulo laterali*. Linn. Fl. Svec. 278, hvilken finnes mäst allestäds på våta ställen, af denna flås, medan den ännu är grön, den yttre barken, som sker på det sätt, at man rifver af det gröna på ena sidan längs efter den, sätter så nageln af tummen mot det öfriga gröna på inre sidan, och för så tummen uppföre, då den inre hvita svampaktiga delen blifver skild från det gröna, hvilken svampaktiga hvita del sedan hänges eller lägges på något ställe at torkas; den samma sättes sedan i lampan bland tran, och tändes eld derpå. I September fullmånad skal vara bäst at samla denne *Juncus* til hvekar; och sades dessa hvekar skola hafva med sig den förmon, at de brinna alt för väl; äro goda och jämna som bomull; röka icke, hvilket klutar af lin och hampa pläga göra, samt tära och öda på långt när ej så mycket tran, som de af blår efter hampa eller lin.»

Äfven i Halland och Skåne gjordes i senare tider vekarna till tranlamporna af *Juncus*, och örten kallades däraf »lampegräs».¹

De hos oss förekommande tranlamporna af järn äro allmänt inrättade som hänglampor och hafva för att förebygga dropp af tranet från lysskålen en undre skål för att uppsamla detta. Äfven stålampor af järn med en öfre och en undre skål förekomma, fig. 1—3. Sannolikt äro dessa en utveckling ur den nämnda hänglampan.

I det forna Skåneland träffas nu en dylik lampa i annat material, bränd lera. Dess utbredningsområde på kontinenten känner jag icke. Sannolikt har typen nått oss öfver Danmark och har på grund af ej mindre det geografiska läget än äfven den rika tillgången på kruk-makarelera kommit till stor användning framför allt i Skåne och Halland. Ibland träffar man om dessa lampor den uppgiften, att de isynnerhet kommo till användning vid tröskning och linberedning.²

¹ Nord. M. inv. 106,775, lampvekar af lampegräs från Sönnarslöf i Skåne.

² Om sådant lyse se vidare Ambrosiani, Gammaldags logbelysning. Fataburen 1913, sid. 174 ff.

Sammanlagdt äger Nordiska Museet af dylika föremål omkr. 30. Alla äro glaserade; glasyrens färg är dels brun, dels svart. Hufvudformen är öfverallt densamma: den öfre lampskålen har i regel en diam. af 8—9 cm., undantagsvis når den ner till 7 cm. och upp till 10 cm., och hvilar på en från den undre, vanligen dubbelt större droppskålen uppstigande grof stam. Lysskål och droppskål äro förenade med en grepe, som bildar lampans handtag.

Hufvudsakligast efter handtagets form kan man urskilja några olika typer: 1. handtaget är bågformigt och löper från den öfre till den undre skålens kant, fig. 4, 5.

2. handtaget är fäst som förut men är icke bågformigt utan på midten invikt, fig. 7. 3. handtaget

har föregående typs form men utgår från stammen under lysskålen och är nertill förenadt med droppskålens kant, fig. 8. 4. handtaget utgår från lysskålens kant och är nertill förenadt med stammen ofvan-

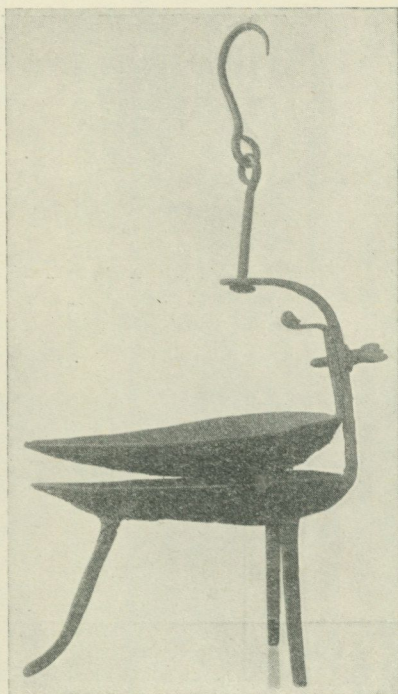

Fig. 1. Lampa af järn. Skredsvik sn, Bohuslän. N. M. 94163. Höjd 20,5 cm.

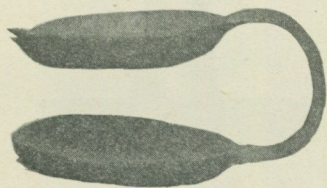

Fig. 2. Lampa af järn.
Löderup sn, Skåne.
N. M. 17,552. Höjd 9 cm.

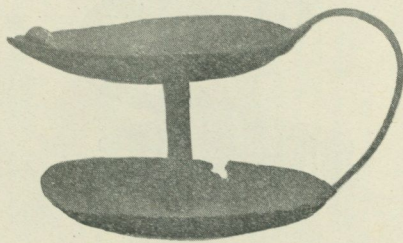

Fig. 3. Lampa af järn.
Löderup sn, Skåne.
N. M. 9,478. Höjd 8,3 cm.

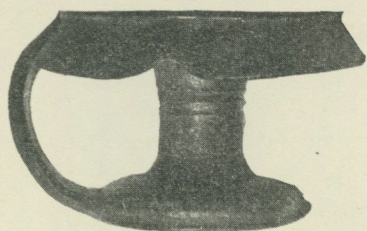

Fig. 4. Lampa af bränd lera. Ingelstads hd, Skåne.
N. M. 4,406. Höjd 9,4 cm.

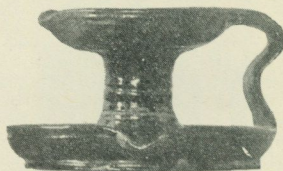

Fig. 7. Lampa af bränd lera. Stannared sn, Halland.
N. M. 73,866 Höjd 7,5 cm.

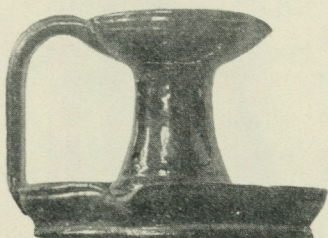

Fig. 5. Lampa af bränd lera. Ystad. N. M. 6,016. Höjd 10,5 cm.

Fig. 8. Lampa af bränd lera. Kungsbacka. N. M. 68,843. Höjd 12,7 cm.

Fig. 6. Lampa af bränd lera. V. Ljungby sn, Skåne.
N. M. 95,164. Höjd 9,0 cm.

Fig. 9. Lampa af bränd lera. Nössemark sn, Dalsland. N. M. 71,357. Höjd 10,2 cm.

för droppskålen, fig. 6. 5. handtaget utgöres af en horisontal ögla vid lysskålens öfre kant, fig. 9.

Att vi här icke hafva att göra med tillfälligheter utan med verkliga typer synes trots det ringa materialet framgå däraf att de nämnda företeelserna äro lokala. Det bågformiga örat träffa vi i Skåne och Halland; det invikta örat saknas i Skåne men är det vanligaste i Halland; det under 3 nämnda handtaget förekommer i Halland och Västergötland, medan det under 4 nämnda icke är känt här men väl från Skåne och Bleking.

Vi kunna af en annan detalj göra en ytterligare distinktion. Lamporna med det jämnt bågformiga handtaget, fig. 4, hafva ungefär midt på stammen en vulst. Hos de halländska lamporna med obetydligt invikt handtag sitter vulsten i några fall kvar vid stammens midt men kan lika ofta vara förskjuten ner till dennas rot. Lampor med starkare invikt handtag liksom de med handtag af under 3 och 4 nämnda former hafva som regel denna vulst vid stammens rot, därest den icke helt och hållet saknas.

Den svarta glasyren, som synes tillhöra ett visst mod något före 1800-talets midt, förekommer jämte den bruna i de under 2, 3 och 4 nämnda formerna samt hos lampor som fig. 5. Dessa sistnämnda hafva visserligen icke handtaget invikt vid midten, men äfven den jämna bågformen saknas; handtaget stiger nästan rakt upp från droppskålen och öfvergår med en kraftig böjning till lysskålen. Typen förekommer i Skåne och är tydligen den form, som förmedlar öfvergången mellan fig. 4 och den i Skåne och Bleking konstaterade, fig. 6. Att de tillhöra för Skåne samma avancerade typ som de med invikt öra för Halland framgår äfven däraf att de två svartglaserade lamporna hafva vulsten förskjuten ner till roten af stammen.¹ För en lokalutveckling tala ytterligare två omständigheter. Lampor af typ som fig. 4 hafva vid fästet vid droppskålen en kraftig tumintryckning. Denna återfinnes på alla de halländska af typ som fig. 7, men saknas hos de skånska af typ som fig. 5. Härtill kommer, att de skånska lamporna hafva stammen på ena sidan genomborrad

¹ Dessutom må påpekas, att vid deras förvärfvande till museet den uppgiften bifogades, att de voro »de sista, som kakelugnsmakaren i Ystad på sin tid gjorde».

med ett litet hål, hvars uppgift är mig obekant. Detta hål saknas hos de halländska på ett undantag när.

I fråga om lampskålarna förekomma flera varianter, men dessa kunna icke åtminstone med det nuvarande materialet klassificeras.

På grund af den nu verkställda granskningen af föremålen karaktärer torde sålunda följande typer kunna uppställas:

I (fig. 4). Lampor med bågformigt öra, förenande lysskålens och droppskålens kant. Vulst vid stammens midt. Glasyr brun. Förekomst:¹ Skåne, Ingelstad hd, Färs hd. — Halland, Ås sn (2 ex.).

II (fig. 5). Öra rakt uppstigande från droppskålen, kraftigt inböjdt mot lysskålen. Vulst vid stammens midt eller rot. Glasyr brun eller svart. Förekomst: Skåne, Lund, Ystad (2 ex.)²

III (fig. 6). Öra utgående från lysskålens kant och nedtill förenadt med stammen. Vulst vid stammens rot eller saknas. Glasyr brun eller svart. Förekomst: Skåne, V. Ljungby sn. — Blekinge, Asarum sn. — Dalsland, Laxarby sn.

IV (fig. 7). Öra förenande de bägge skålarna, men på midten invikt. Vulst vid stammens midt eller rot eller saknas. Glasyr brun eller svart. Förekomst: Halland, Förlanda sn (6 st.), Gällinge sn., Stannared sn., Falkenberg. — Västergötland, Täng sn., Hållstad sn. — Östergötland, Hagebyhöga sn. — Öland, Runsten sn, Hulterstad sn. — Västmanland, V. Färnebo sn.

V (fig. 8). Öra upptill förenadt med stammen, nedtill med droppskålens kant. I likhet med föregående invikt vid midten. Vulst vid stammens rot eller saknas. Glasyr brun eller svart. Förekomst: Halland, Kungsbacka. — Västergötland.

Sammanfatta vi utvecklingsförloppet, befinnes I vara känd såväl i Skåne som i Halland. II är den skånska utvecklingen ur I, och III är den mera avancerade skånsk-blekingska typen. Dessutom träffas den äfven i Dalsland, ett landskap, som under 1800-talets förre hälft utmärker sig för ett ej obetydligt antal originella keramiska alster.

¹ Här angifna lokaler hänföra sig endast till Nordiska Museets exemplar.

² Jfr noten å föregående sida.

Ur den skånsk-halländska typen I hafva i Halland IV och den därur uppkomna V utbildats. Utom från Halland och Götalandskapen är IV känd från Öland och Västmanland, af hvilka åtminstone sistnämnda lokal får anses som en tillfällighet. V är begränsad till Halland och Västergötland.

Som en specifikt dalsländsk utveckling får tills vidare fig. 9 uppfattas. Hos det dalsländska exemplaret af typ III hade handtaget krympt till ett litet vertikalt öra uppe vid lysskålen. Här har detta öra, som vi se, anbragts horisontalt. Det förtjänar påpekas, att den i »De Sandvigske samlinger»¹ fig. 90 afbildade lampan från Lesje äfven har detta horisontala öra men samtidigt ett handtag af den i Halland—Västergötland förekommande typen V.

Hvar och när tranlampan af bränd lera uppstått kan på grund af bristfällig kännedom om materialet icke afgöras. Första gången den, så vidt jag känner, omtalas i den svenska litteraturen är hos Kalm i hans Resa til Norra America,² hvilken företogs mellan åren 1747 och 1751. Under den 24 nov. 1747 redogör Kalm (anf. st. sid. 37) för lampbelysning och dithörande i trakten af Göteborg. Om själfva lamporna yttrar han: »Kärilen, som brukades til lampor, woro af åtskillig skapnad och lynne. Somlige af järn, andra af ler, gjorde af krukmakare, någre af koppar. De fläste sågo ut, som när twänne små djupa tallrikar sättas öfwer hwarandra med en smal fot emellan bäge tallrikarne. Den undre tallriken war altid något större än den öfre.»³

¹ Lillehammer 1907.

² Tom. I, Stockholm 1753.

³ Från Tyskland omtalas lerlampor af Colerus i hans Oeconomia mer än hundra år tidigare. Då han äfven i likhet med Kalm omtalar veckar af växtmärg (»das weisse von den Pinsen»), må det ifrågavarande stället i sin helhet återgifvas. Under rubriken »Lampen machen» skriver han: »An etlichen Oertern machen auch die Töpffer Lampen und Leuchten vor die Armen — — — darneben machen sie auch eine Lampen in einer Schnaucken, und unter derselbigen machen sie noch eine Lampen, wann von der obern etwas abtreufft, dass es in die untere falle, legen das weisse von den Pinsen (so in den Bächen und Seen gemeiniglich wachsen) darein, das brennet fein rätlich. Man schabet aber nur ein wenig das grüne von den Pinsen ab, darnach streicht man das ander vollend mit einem Messer heraus, das ist darnach wie die langen Spulwürme, das binden darnach arme Leute in Bündlein zusammen, und hängens darnach auff, dass es fein dürr wird, so brennets desto lieber, darnach legt man eins oder drey ins Fette oder Oel, oder wie viel man will.» Anf. arb. yngre uppl. Frankfurt a. M. 1672, XVII 53, sid. 698.)

Däremot synes lerlampan med tämligen stor säkerhet vara besläktad med de öfver hela Europa förekommande lamporna af järn. Dessa voro vanligen taklampor, i senare tid försedda med lysskål och droppskål. Den hängare, med hvilken de fastgjordes i taket, måste böjas, för att lampan icke skulle förlora jämvikten och det smälta tranet därigenom rinna ut. Stundom anordnas denna lampa äfven som bordlampa, fig. 1. Den öfre skålen sitter här lös, men tänka vi oss, att denna fastgöres vid den böjda hankens öfre del och föremålet användes uteslutande för bordet, måste vi erhålla en lampa af den form, som fig. 2 anger. Den sistnämnda mycket närstående är lampan fig. 3 med den öfre skålen uppburen af en från den undre uppstigande stam. I denna ha vi den fullständiga motsvarigheten i järn till lerlampan af typ I.

Vi erhålla genom dessa företeelser den typologiska underbyggnaden för det hos den äldsta lertypen jämnt bågformiga örat. Det är den ursprungligen från taklampans hank komna bygeln, som hos fig. 4 bildar det handtag, som förenar droppskål och lysskål.